

VAPAUSTAISTELIJA SUOMALAISUUSLIIKKEESSÄ

Herman Liikanen 1835–1926

Pirkko Liikanen — Nouri Mikko Werdi

Vapaustaisteli ja suomalaisuusliikkeessä

Herman Liikanen 1835-1926

Pirkko Liikanen – Nouri Mikko Werdi

VAPAUSTAISTELIJA SUOMALAISUUSLIIKKEESSÄ

Herman Liikanen 1835–1926

© 2025 Pirkko Liikanen ja Nouri Mikko Werdi

Kannen suunnittelu: Nouri Mikko Werdi

Sisuksen taitto: Nouri Mikko Werdi

Kustantaja: BoD · Books on Demand,
Mannerheimintie 12 B, 00100 Helsinki, bod@bod.fi
Kirjapaino: Libri Plureos GmbH, Friedensallee 273,
22763 Hampuri, Saksa

ISBN: 978-952-80-2872-7

Sisällysluettelo

Lukijalle	9
1. Lapsuus	11
1.1 Lapsuuden koti ja perhe Ponnin torpassa.....	11
1.2 Suvun juuret Ristiinan Liikalassa ainakin vuodesta 1541	18
1.3 Lapsuus sääty-yhteiskunnassa, jota Euroopassa jo haastettiin	20
1.4 Sukutilan naapureina satoja vuosia Brahelinna ja kirkko.....	27
1.5 Kotipiirissä Brahelinnan ja sen torppien asukkaina sukulaisia	36
1.6 Koulutielle 1849, opettajana ylioppilas Adolf Emerik Olsoni	39
1.7 Herman yrittää ylioppilaskoetta Helsingissä 1854.....	48
2. Vapaustaistelija.....	63
2.1 Vapaaehtoisena Haminaa puolustamassa kesällä 1855	63
2.2 Maanjako-oikeuden sihteerinä, ylioppilaiden vakoiluskandaali	66
2.3 Palo suomalaisten vapaustaisteluun.....	71
2.4 Garibaldi-uutiset innostavat Suomen nuorta sivistyneistöä	83
2.5 Garibaldin innoittamana vapaaehtoisena Italiassa 1861–1862	90
2.6 Herman Liikanen: Muistelmia Etelä-Italiasta	98
2.7 Valtiopäivät innostavat yhteiskunnalliseen keskusteluun	106
2.8 Lehti- ja valtiopäivämies Ernst Linder avaa ovia Liikasele.....	117
2.9 Pikalähtö Tanskaan, nyt rahoitus ja suositteelukirjeet kunnossa	122
2.10 Audienssi Ruotsin kuninkaan ja kruununprinssin luona	128
2.11 Dybbølin taistelu ja haavoittuminen.....	130
2.12 Toipilasajan verkostoituminen luo pohjan tulevaisuudelle	143

2.13 Dannebrogin ritari palaa kotimaahan	151
3. Suomalaisuusliikkeessä	159
3.1 Työpaikka Hypoteekkiyhdistyksessä ja kutsu SKS:n jäseneksi	159
3.2 Vilhelm Thomsen kiertää Suomea nälkävuonna 1867	174
3.3 Thomsen jatkaa Suomen auttamista kotiin palattuaan	184
3.4 Ernst Linder kuolee lavantautiin auttaessaan nälkää näkeviä	190
3.5 Snellman pakotetaan eroamaan senaattorin virasta	193
3.6 Thomsenin väitöskirja kiinnostaa, Liikasen äiti kuolee	197
3.7 J. V. Snellman Hypoteekkiyhdistykseen Liikasen esimieheksi.....	205
3.8 Ranskan-Saksan sota, Italian yhdistyy lopulta helmikuussa 1871.....	208
3.9 Nuorten fennomaanien riennoissa, avioliittopohdiskeluja.....	213
3.10 Kieliriita kärjistyy koulukysymyksestä 1872	219
3.11 Veljiä auttamassa, muutto Borgströmin taloon.....	224
3.12 Ensimmäinen kirje suomeksi, SKS ja Kansanvalistusseura	231
3.13 Lapsia lähipiirissä, itsekin kummisedäksi	235
3.14 Oxford-luennot, Tanskan matka ja Suomalainen klubi 1876	238
3.15 Tapaus Lundahl ja avoin professuuri Helsingissä	246
3.16 Lisää taitelijavierailuja ja asevelvollisuuslaki 1878.....	249
3.17 Knut Holmberg Helsingin Suomalaiseen Alkeisopistoon	251
3.18 Kielitaistelua 1879–1881, lapsen holhoojaksi, Snellman kuolee.....	257
3.19 Suomalaisen Kansakoulun Ystävien yhdistystä perustamassa.....	263
3.20 Venäläistäminen alkaa, fennomaanien rivit rakoilevat 1889.....	276
3.21 Setälän ja Genetzin riitaisa viranhakuprosessi.....	286
3.22 Suomi kehittyy, mutta tummat pilvet uhkaavat	297
4. Esikuvaksi	309

4.1 Nuori fennomaani huomaa olevansa vanha	309
4.2 Liikanen selostaa suomalaisen puolueen hajoamisen taustoja	314
4.3 Illbergin kuolema, Japanin sota ja ”vallankumous”	327
4.4 Snellmanin 100-vuotisjuhlat, vapaat vaalit yllättävät	338
4.5 Lannistunut isänmaan kohtalosta ja kaipaa kuolleita ystäviään	344
4.6 Thomsen Suomeen, ystävää ei kutsuta yhteenkään tapahtumaan	356
4.7 Dybbølin 50-vuotisjuhla, sankarin kotiinpaluu, eläkkeelle	364
4.8 Sisällissota Hirvensalmella, Jaalassa ja Kuhmalahdella	374
4.9 Viimeiset vuodet ”turaanin heimon” uudessa kotimaassa	386
Jälkisanat	400
Kirjallisuutta	405
Digitaaliset aineistot	405
Painettu kirjallisuus	405
Henkilöhakemisto	413

Lukijalle

Kiinnostuksemme Herman Liikasen tarinaa kohtaan juontaa juurensa lapsuuteemme. Pirkko Liikasen isoisä Jalmarilla oli kotonaan ”Snellmanin pöytä” eli kirjoituspöytä, jonka J. V. Snellman aikanaan lahjoitti alaiselleen ja ystävälleen Herman Liikaselalle Hypoteekkiyhdistyksessä. Herman Liikasen oli viimeisinä vuosinaan Helsingissä käydessään asunut Jalmarin perheen luona. Jalmarilta pöytä periytyi hänen pojalleen Eino Herman Liikaselalle, joka oli Pirkon ja hänen kaksoissisarensa Helenan isä. Einon kuoltua, pöydän peri Helena, joka kunnostutti sen ja lahjoitti pojalleen Nourille, jonka kotona pöytä nyt seisoo kunniapaikalla. Seuraavassa sukupolvessa Nouri ja hänen veljensä Pekka kuulivat Herman-tarinoita omalta isoisältään. Isoetä Herman oli ollut Einolle Helsingissä vähän niin kuin isoisä, kunnioitettu mutta samalla lapsille helposti lähestyttävä.

Sillä aikaa Sotamuseossa eli omaa elämäänsä Herman Liikasen rintakuvan kopio, johon eversti Harri Liikasen aikanaan kiinnitti huomiota. Hän kiinnostui patsaan tarinasta, olihan hänellä sama sukunimi kuin Herman Liikaselalla. Eläköidyttyään 1980-luvulla Harri Liikasen alkoi tutkia sukuaan ja löysi muitakin Liikasia, jotka tutkivat Liikasen-nimisiä ihmisiä arkistoissa. Yksi oli tulevan EU-komissaari Erkki Liikasen isä, mikkeliäinen Eino Liikasen. Toinen oli Herman Liikasen vanhemman veljen Kustaa Adolfin jälkeläinen Anna-Liisa Liikasen. Yhdessä nämä kolme päättivät järjestäytyä ja perustivat Liikasten sukuseuran vuonna 1985. Sukuseurassa Herman Liikasen herätti paljon kiinnostusta. Vuonna 1995 hänestä tehtiin Ristiinan kesäteatteriin näytelmä sukuseuran 10-vuotisjuhlakokouksen yhteydessä. Muutama vuosi myöhemmin hänestä tehtiin sukuseuran perinnehenkilö, jonka muistoksi teetettiin mitali ja jonka kuolinpaikkaan Kuhmalahden pappilaan asennettiin muistolaatta.

Professori emerita Pirkko Liikasen tutustui eläkkeellä sukuseuran toiminnassa 2000-luvun alussa Harri Liikaseen, Anna-Liisa Liikaseen ja Herman Liikasen Maria-siskon jälkeläiseen, sosiaali- ja terveysjohtajan työstä juuri eläköityneeseen Pekka Saarenmaahan. Heidän kauttaan hänen mielenkiintonsa alkoi kohdistua koko Ristiinan Liikasten sukuhaaraan. Historia lähti sitten sukututkimuksen myötä avautumaan esi-isien ja -äitien kautta. Pirkko ja Helena viettivät

lukemattomia kesäpäiviä ajaen ympäri Suomea kuvaamassa ja haastattelemassa Ristiinan Liikasten elossa olevia sukulaisia, joista osalla oli vielä omakohtaisia muistoja Herman Liikasta. Pirkko ja myös Pekka Saarenmaa viettivät paljon aikaa arkistoissa tekemässä muistuinpanoja aikana, jolloin kännykkäkameroista ei vielä ollut materiaalin tallentamiseen. Näiden tutkimusten pohjalta järjestettiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran ja Hypoteekkiyhdistyksen sponsoroima Herman Liikanen seminaari vuonna 2005. Pirkko Liikanen alkoi työstää keräämästään materiaalista sukurajoja, samoin kuin Pekka Saarenmaa omasta sukuhaarastaan.

Liikasten sukuseuran sukututkijat Maarit Tillman-Leino ja Olli Liikanen kävivät kuvaamassa osan arkistomateriaalista 2010-luvulla. Pirkko Liikasen artikkelimuotoiset tutkimukset on painettu omaksi kirjakseen omakustanteena vuonna 2025. Hän keskittyi tutkimuksessaan Herman Liikasen sosiaalisiin verkostoihin ja siihen, miten suomenkieliset sukulaislapset pärjäsivät – tai useammin eivät pärjänneet – kouluissa, joissa oli usein vielä 1800-luvun lopullakin opetuskielenä ruotsi.

Tämä kirja pohjautuu Pirkko Liikasen tutkimuksiin. Artikkelimuodon sijaan pyrimme nyt kronologiseen elämäkertamuotoon, jota varten pohjatyötä täydennettiin. Kiitämme kaikkia edellä mainittuja avusta matkan varrella. Lisäksi kiitämme kirjan luonnoksen kommentoimisesta professori Marja Jalavaa, dosentti Henrik Steniusta ja professori emeritus Ilkka Liikasta, joka puolestaan on Jalmari Liikasen nuoremman Olli-veljen jälkeläisiä. Kiitämme myös muita esilukijoita tohtori Helena Allahwerdia, Pekka Saarenmaata, Pentti Juhani Herman Liikasta, Maarit Tillman-Leinoa, toimitusjohtaja Ilkka Raiskista ja lainsäädäntäneuvos Erja Werdiä heidän hyödyllisistä huomioistaan, Suomen Rooman-instituuttia luvasta käyttää heidän valokuvaansa Herman Liikasen lakitetusta rintakuvasta, sekä korvaamattoman arvokkaita suomalaisia ja tanskalaisia digitaalisia arkistoja.

Espoossa 1.11.2025

Pirkko Liikanen ja Nouri Mikko Werdi

1. Lapsuus

Suomen kansa elikkä asukkaat ovat, niinkuin tietään, neljää säätyä...

- Reinhold von Becker

1.1 Lapsuuden koti ja perhe Ponnin torpassa

Herman Liikanen syntyi Ristiinassa, Brahelinnaan kuuluvassa Ponnin torpassa keskiviikkona, 13. päivänä toukokuuta, 1835. ”Ristiina” paikannimenä tosin oli esiintynyt ennen tätä vain kahdessa painetussa lähteessä. Muissa lähteissä paikasta käytettiin nimeä ”Christina” tai ”Kristina” kreivi Per Brahen vaimon etunimen mukaan. Hermanilla oli viisi vuotta vanhempi veli Kustaa Adolf ja kolme vuotta vanhempi sisko Maria Kustaava. Kaksi vuotta hänen jälkeensä syntyi Otto Vilhelm, neljä vuotta myöhemmin Karl ja tästä kolmen vuoden päästä vielä Iita. Nuorimman ja vanhimman lapsen välillä oli neljätoista vuotta. Ponnin torpassa oli eteisen lisäksi kaksi huonetta, joissa eli parhaimmillaan kahdeksan ihmistä. Herman kertoi vanhoilla päivillään tarinoita lapsuudestaan ystävilleen, joiden toivoi säilyttävän perintötiedon.

Brahelinnan pitkäaikaisen isännän, valtioneuvos Gustaf Wilhelm Liukkosen, vävy poika ja kirjallisuuden tohtori Kaarlo Iivari Karttunen kirjotti tällaisesta keskustelusta jutun, joka julkaistiin useissa lehdissä¹. Karttunen kirjoittaa muistinvaraisesti parikymmentä vuotta käymänsä keskustelun jälkeen. Muistinvaraisissa tiedoissa on tietysti virheitä. Toistan ne autenttisuuden vuoksi, koska kirjoituksessa on myös yksityiskohtia, joita ei muissa lähteissä ole. Ainakin osa virheistä selviää tarkkaavaiselle lukijalle myöhemmin tekstissä. Ohessa otteita (kirjoitettu 1931, jolloin savolaistettu ”Ristiina” nimi oli jo yleisesti käytössä):

¹ Mikkelin Sanomat, Viikkoliite, 26.9.1931 no 115. Teksti kopioitu alkuperäisine virheineen.

“Useita vuosia sitten kuollut, maineikas vapaussoturi Herman Liikanen antoi minulle kerran Ristiinan Brahelinnassa kellastuneen kirjekotelon, jonka pyysi ottamaan talteen. Katsellessani sitä, huomasin sen sisältävän hänen äitinsä Helenan todistuksia ja muutamia muita papereita. Tallella ovat nuo paperit olleet, mutta onpa tuntunut siitä päivästä lähtien, että jokin kunniavelka olisi maksamatta.

...

Vuosia on vierähtänyt ja vanha Ponnan torppa on kadonnut olemattomiin ja Herman Liikanen ja hänen sukunsa jo hävinnyt näiltä seuduin. Mutta kulkiessaan maantietä kirkolle muistaa moni ristiinalainen hyvin tuon ränsistyneen torpan, joka sijaitsi pienellä kummulla kirkolle mennessä vasemmalla puolen maantietä.

...

Torppa seisoj vielä noin 12 vuotta sitten [vuonna 1919] ränsistyneenä paikoillaan. Ulkomuodoltaan se ei eronnut tuhansista muista. Tupa siinä oli ja porstuan takana kamari, jonka akkunasta näki maantielle päin. Otto Vilhelm Liikanen oli vankka mies, joka piti hyvää huolta perheestään. Hänellä oli viisi lasta. Vanhin poika Aadolf muutti Iittiin, jonne nuorempi sisar Marikin meni palvelukseen Iitin pappilassa. Näiden lapsien välillä oli toinen järjestyksessä, tunnettu vapaustaistelija Herman Liikanen. Nuorempain lasten nimet olivat Kalle ja Iida. Kallesta tuli liikemies, joka asui Mikkelissä, missä hänen leskensä piti majataloa. Kalle ja Herman olivat hyvin puheliaita. Kerrotaan, että he Brahelinnassa käydessään kesällä kokosivat oman kuulijakuntansa toinen keittiön toinen pääoven kuistin puolelle, että voivat yllä pitää keskeytymätöntä puhetta toisen häiritsemättä.

...

Vapaussoturin isä Otto Liikanen osteli ja myi lehmii, antoi niitä ruokolle ja koetti siten hankkia lisätuloja suurelle perheelleen. Hänen vaimonsa Helena kehräsi, kutoi kankaita ja laittoi vahvoja herrain kauluksia. Sanottiin, että hän oli taitava torpan emäntä, joka piti ja halusi pitää ympäristönsä siistinä.

Helena Hännelin oli käynyt Kaskisen lähellä olevassa Benvikin kartanossa 3 vuoden ajan kutomakoulua, joka toimi Turun keisarillisen talousseuran alla. Hän oli saanut todistukseensa erinomaiset arvolauseet kutomisessa ja kehräämisessä.

Kuva: Helena ja Otto Liikainen todennäköisesti 1860-luvulla. Mustavalkoinen kuva Herman Liikasen albumista on väritetty tekoälyn avulla vuonna 2025 (NMW).

Kuva: Ristiinan kartta, josta näkyvät kirkon, Brahelinnan ja Ponnantien etäisyydet.

Kuva: "Christina" ympyröity vuoden 1789 sotilaskartalla (public domain).

Todistus on varustettu Talousseuran sinetillä ja sihteerin allekirjoittama 17/2 1825. Sen lisäksi on kutomakoulun johtaja S. V. Bladh antanut Helena Hännelinille yksityisen suosituskirjeensä, josta käy selville, että Helena osaa kirjoittaa ja laskea sekä on käyttäytynyt kaikinpuolin moitteettomasti. Linaan tähän nuo merkilliset mainossanat kuuluisan vapaussoturin äidistä: "Samt uppfört sig exemplarist ärligt, dygdigt, sedligt, att hon därföre gjort sig förtjens af ord, och då hon under den tid hon varit här aldrig gjort sig förtjens af någon förebråelse eller gifvit mig anbadmig till missnöje, så är det för ig ganska angenämt att henné, Helena Hännelin, hos hvar och en på det bästa recommendera."

...

Emme epäile sitä, että Herman Liikasen äiti on omannut kauniita luonteenpiirteitä ja että hän oli taidoissa edellä tavallisista torpan vaimoista. Siksi hänen pojastaankin tuli merkillinen mies. Tultuansa Ristiinaan Helena Hämmelin pääsi suosituksiensa nojalla laamanni Branderin luo Puntalan kartanoon kutomatyöhön ja sieltä sitten joutui naimisiin Ristiinan kirkolla asuvan haudankaivaja Liikasen kanssa...”

Isä: Otto Vilhelm Liikanen 1801–1883

Perheen isä haudankaivaja Otto Vilhelm Liikanen (1801–1883) asui Brahelinnan Ponnin torpassa lähes kuolemansa asti, vuoteen 1875.

Ristiinan ensimmäinen kirkko, jonka alle oli haudattu Liikasiakin, valmistui 1650-luvulla. Sen tilalle valmistui nykyinen kirkko 1775. Varhaisimpina aikoina hautausmaahan haudattiin ainoastaan seurakunnan köyhät, jota vastoin arvohenkilöt saivat hautansa joko itse kirkkoon, sen lattian alle, tai kirkon läheisyydessä oleviin hautakammioihin. Kirkkoon hautaaminen kiellettiin 1822 annetulla asetuksella.

Vuodesta 1710 lähtien haudankaivajan tehtävät yhdistettiin suntion virkaan ja he toimivat usein myös unilukkarina. Vuodesta 1739 vuoteen 1883 Ristiinan haudankaivajan virka meni perintönä Liikaselta toiselle Herman Liikasen isän kuolemaan saakka, ollen Liikasten suvun hallussa 144 vuotta. Suntion virka siirtyi 1700-luvun lopulla Johan Savanderille, jonka jälkeen suntion virassa oli Linnanmäen torppari Mikko Gren/Rehn ja hänen jälkeensä muuta Rehnin sukua vuoteen 1929 saakka. Ristiinan kirkon virat pysyivät usein suvussa².

Hautausmenoihin saattoi Ristiinassa liittyä vanhoja uskomuksia. Vanhoista hautajaistavoista³ kerrotaan seuraavaa:

"Kulkiessani kirkkotietä näin tienvieressä olevassa männyssä pienen, mustan, nauloilla kiinnitetyn ristin, jonka kantaan oli piirretty vuosiluku ja jonkun nimen

² Wirilander, Hannele 1989. Ristiinan historia I. Esihistoriasta vuoteen 1865.

Pieksämäki: Ristiinan kunta, sivu 288.

³ Pinomaa Lennart ym. (toim.) 1949. Ristiina 1649–1949. Pitäjän ja seurakunnan 300-vuotiset vaiheet. Ristiinan seurakunta ja kunta, sivu 217.

alkukirjaimet. Kysyin mitä se merkitsee. Sanottiin, että se oli karsikko. Ristiinassa on tapana ruumista hautaan vietäessä seisauttaa tielle, lyödä puuhun sellainen risti, johon on piirretty vainajan nimikirjaimet ja kuolinvuosi ja samalla otetaan pieni naukku. Haudalta tullessa seisotaan taas samalla kohtaa ja ryypätään. Ristin asemesta karsitaan joskus männyn keskioksat pois, ylä- ja alapuolelle oksat jätetään ja tehdään samat temput."

Karsikon tarkoituksena oli estää vainajan kotiinpaluu kuoleman jälkeen. Liikasten edellisten sukupolvien haudankaivajat saattoivat harjoittaa edellä kuvattuja tapoja, mutta Herman Liikasen lapsuudessa ne lienevät Ristiinassa jo jääneet taakse. 1700-luku oli Suomessa nopean kehityksen aikaa, jolloin taloihin tuli ikkunat ja isorokkorokotuksia alettiin antaa. 1800-luvun puolivälissä Savossa ja Karjalassa kierteli akateemisia kansanrunouden keräilijöitä, jotka kuvasivat Savon eteläisiä pitäjiä, Ristiina mukaan lukien, runonkerääjän kannalta turmeltuneiksi alueiksi. Vanhaa suomalaista kansankulttuuria sai jo hakea pohjoisempaa ja idempää Savo-Karjalasta.

Äiti: Leena Hänninen / Helena Hemmelin 1800–1869

Perheen äiti Leena Hänninen syntyi 2.6.1800 Kangasniemen Kähkölän kylässä. Hänen äitinsä oli Kangasniemen Reinikkalassa vuonna 1773 syntynyt piika Valpuri Hänninen. Valpurin isä lienee ollut torppari Johan Hänninen ja äiti Helena Wenäläin, mutta tytär Leenan isästä ei ole merkintää kirkonkirjoissa. Valpuri ei mennyt naimisiin, joten on mahdollista, että Leenan isä oli eri säätyinen eikä halunnut naimisiin Valpurin kanssa, mutta kuitenkin suojeli tätä, koska sekä Valpuria että Leenaa kohdeltiin hyvämaineisina.

Kangasniemellä pidettiin joulukuussa 1821 pitäjänkokous, jonka viimeisenä pykälänä oli ilmoitusasia. Pastori Jaakko Johan Björkstén teki tiedäväksi, että melko moni rahvaan tytär Kangasniemen seurakunnasta oli ilmoittanut halukkuutensa lähteä Kaskisten tuntumassa Benvikissä sijaitsevaan pellavanjalostusopistoon. Koska opistossa oli kuitenkin paikkoja vain kahdelle, Björkstén oli ehdottanut Suomen Talousseuralle, että opistoon otettaisiin palveluspiika Elin Ukkonen Hokan kylän talosta 18 ja palveluspiika Leena

Herman Liikanen pyrki murtautumaan ulos suomalaisen sääty-yhteiskunnan ahtaista raameista 1800-luvun puolivälissä. Hakiessaan omaa tietään kotiopettajana Hiitolan pappilassa, hän innostui Garibaldin vapaustaisteluista ja liittyi tämän vapaaehtoiseen Italiassa 1861. Toisen kerran hän lähti vapaaehtoisena Tanskan uutta perustuslakia puolustamaan sotaan vuonna 1864, haavoittuen vakavasti. Toipilasaikana Kööpenhaminassa hän tutustui sekä Tanskan että Suomen akateemiseen eliittiin. J. V. Snellmanin alaisuudessa Hypoteekkiyhdistyksessä hän pääsi suomalaisuusliikkeen ytimeen. Hänen kirjeenvaihtonsa kuvaa Suomen kehitystä aina ensimmäiseen maailmansotaan saakka, jolloin hänet nostettiin uuden sukupolven esikuvaksi.

Herman Liikasen elämäkerta avaa suomalaisuusliikkeen historiallista kontekstia yhden tapahtumien keskellä olleen henkilön näkökulmasta lähes sadan vuoden ajalta. Liikasen vapaustaistelu suomalaisuusliikkeessä oli kamppailua tasa-arvon puolesta sääty-yhteiskunnassa ja kansallisen itsemääräämisoikeuden puolesta suuriruhtinaskunnassa erilaisten Venäjän keisarien alaisuudessa. Hänen kriittinen suhtautumisensa tuontiaatteisiin 1900-luvun alussa tekee hänen tarinastaan kiinnostavan myös nykyaikana, kun ulkomaisten sosiaalisten verkkojen algoritmit ja ulkomainen tekoäly haastavat itsenäistä ajatteluaamme.

